

ЖУРБА

Михайло Анатолійович,
д-р., іст. наук, проф., завідувач
кафедри історії та археології слов'ян
Національного педагогічного
університету ім. М. П. Драгоманова
(м. Київ)

**СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ В ЖИТТІ
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ В 20-ТІ РОКИ ХХ СТ.**

У статті досліджуються основні етапи розвитку кооперативного руху в середовищі сільського соціуму національних меншин України в межах території, контрольованої більшовицькою владою в 20-ті роки ХХ ст. З'ясовуються історичні обставини і особливості функціонування національних громадсько-господарських організацій у контексті радянської корпоративної системи та взаємовідносини із прокомуністичними селянськими спілками. Аналізуються і співставляються офіційні постулати та реальний зміст компартійного режиму у стосунку до селянських етногруп республіки.

В статье исследуются основные этапы развития кооперативного движения в среде сельского социума национальных меньшин Украины в рамках территории, контролируемой большевицкой властью в 20-х годах ХХ ст. Выясняются исторические обстоятельства и особенности функционирования национальных общественно-хозяйственных организаций в контексте советской кооперативной системы и взаимоотношения с прокоммунистическими сельскими союзами. Анализируются и сопоставляются официальные постулаты и реальное содержание компартійного режима в отношении к сельским этногруппам республики.

The article researches the basic stages of cooperative movement development in the rural community of national minorities of Ukraine within the limits of territory controlled by Bolshevik governance in the twenties of the XX century. The article defines historical circumstances and peculiarities of performance of national social-development organizations within the are found out within the Soviet cooperative system, their interrelations with fellow communist peasant unions.

Радянська селянства національних меншин, пов'язувалася, насамперед, з так званими соціалістичними перетвореннями аграрної сфери і супровідної їй сукупності соціальних відносин. Згідно ортодоксальної тези К. Маркса, саме перероблення землеробства і заснованого на ньому «власницького свинства», повинно було стати альфою і омегою майбутнього перевороту на селі [1].

Принатурюючи марксистську аграрну теорію до умов постреволуційної Росії, Ленін, у зв'язку з переходом до Непу, визначив механізм, за допомогою якого, на його думку, можна було трансформувати дрібноселянське приватне господарство в суспільне, соціалістичне. Таким механізмом мала стати селянська кооперація, яка, не руйнуючи традиційного господарського укладу одноосібників, служила підмогою розвитку продуктивних сил розореного війною і революцією сільського господарства. Згідно ленінської стратегії, в перспективі вона була зорієнтована на еволюційний перехід від невиробничих кооперативних форм до колективного господарювання.

Відродження, ліквідованої за роки революції і громадянської війни, сільськогосподарської кооперації нацменшин відбувалося, головним чином, у формі так званих інтегральних товариств, які поєднували у собі споживчі, збутопостачальні і виробничі функції. Піднесення продуктивності селянських господарств, підвищення їхньої товарності призвели до заміни інтегральних товариств універсальними, які відмовившись від споживчих функцій, зосередилися на обслуговуванні виробничих операцій. Універсальні товариства значно більшу увагу приділяли такій справі як кредитування селянських господарств. Слід зауважити, що за умов властивого найбільш численним групам нацменшин прагнення до збереження іманентного їм, замкненого господарсько-побутового соціуму та зберігання вільних селянських коштів у натуральному вигляді, універсальний тип сільськогосподарських товариств виявився на той час найбільш доцільним. Окрім кредитних функцій, він дозволяв здійснювати значний обсяг збуто-постачальних операцій і мав широкі можливості для мобілізації матеріальних засобів селянських господарств. Універсальні товариства нацменшин, які входили до кооперативних спілок республіки, диференціювалися в залежності від соціального складу, традицій і спрямування господарської діяльності. Так, у прикордонній з Польщею смузі в грудні 1922 року був заснований Полонський сільськогосподарський союз, до якого входили разом з українськими, господарства селян поляків і євреїв. Він об'єднував два типи товариств. Перший представляли товариства, відроджені на

місці дореволюційних ощадно-позичкових об'єднань, що виконуючи універсальні функції, більше схилилися до кредитної діяльності. Другий – товариства, створені «громадськими діячами сільського та волосного масштабу» – комнезамівцями, партійно-радянськими працівниками. Вони займалися торгівлею, орендували плантації цукрового буряка і орієнтувалися на так звану виробничу кооперацію: колективне утримання пасіки, цегляного заводу, прокатного пункту тощо [2].

На середину 20-х років господарська ситуація у місцях компактного проживання нацменшин, як і в цілому в Україні, визначалася зростанням товарності і поглибленням спеціалізації сільськогосподарського виробництва. Це призвело до створення спеціалізованих кооперативних центрів та розширення низової периферії меліоративних, скотарських, садово-городницьких та інших фахових товариств нацменшин. Відповідно до природних умов та особливостей господарського укладу окремих національностей в Степу та на Лівобережжі переважала скотарсько-молочарська та садівнича кооперація, на Правобережній Україні – буряківнича. Селянство нацменшин брало участь у діяльності більш ніж двох десятків видів спеціалізованих товариств, якими керували спілки фахової кооперації: «Всеукраїнське кооперативне товариство по збуту й експорту продукції птахівництва – «Кооптах», «Всеукраїнське кооперативне скотарсько-молочарське товариство» – «Добробут», «Всеукраїнська спілка садово-городницької та виноградно-виноробної і пасічницької кооперації» – «Плодоспілка». Особливо бурхливо відбувався ріст спеціалізованих кооперативів в німецьких селах. Якщо у жовтні 1926 року тут нараховувалося 58 спеціалізованих товариств, то у квітні 1927 року – уже 339, зокрема: 63 скотарських, 24 молочарських, 8 насінневих, 7 хмелярських [3]. За результатами вибіркового обстеження селянської кооперації влітку 1928 року німці, услід за українцями, посідали друге місце в мережі фахових об'єднань, складаючи 2,6% птахівничих, 6% молочарських, 7,1% плодоовочевих, 10% буряківничих та хмелярських товариств [4]. Ця тенденція мала сталий розвиток

аж до ліквідації селянської кооперативної системи. У жовтні 1929 року з 8594 господарств, які входили в район діяльності трьох німецьких скотарсько-молочарських товариств на Одещині, було кооперовано 4488 господарств або 51%. Упродовж року по Пришибському товариству було кооперовано 324 господарства, по Гнадентальському – 104 [5]. У Молочанському районі інтенсивно розвивалося кооперативне птахівництво. Якщо в 1928 році воно охоплювало 80 господарств, то вже через рік – 310 [6]. При цьому розвиток відбувався не лише за кількісною ознакою. Організоване кооператорами-німцями, племінне скотарство в Ландауському районі, було розсадником цієї галузі сільськогосподарського виробництва серед селян усієї Миколаївської округи.

Високу активність у роботі фахових товариств виявляли болгари та євреї. Болгарське селянство приваблювали кооперативні організації плодоовочевого напрямку. В 1928 році в Ботієвському районі нараховувалося 10, а в Коларівському – 11 садово-виноградних товариств. Навесні 1929 року цими видами кооперації охоплювалося, майже дві третини селян-болгар Одеської округи [8].

Порівняно менш репрезентованою у складі спеціалізованих кооперативних товариств була польська селянська етноспільнота. Це було пов'язано, головним чином, з хутірсько-відрубною системою землеустрою, що домінувала серед найбільш рентабельних господарств, з одного боку, та наявністю понад 50% бідноти у складі польського селянства, з іншого. Польських селян найбільш цікавили молочарські товариства та фахові кооперативи по вирощенню і збуту технічних і культур. У цілому згідно узагальнюючих даних про національний склад селянської фахової кооперації України на кінець 20-х років нацменшини становили 13,6% чисельності скотарсько-молочарських, 9,7% – птахівничих, 23,2% плодоовочевих, 27,3% хмелярських, 0,8% буряківничих товариств [9].

До середини 20-х років існували відносно сприятливі умови для участі селян національних меншин в кооперативному русі. Його розгортання

санкціонувалося партійним керівництвом в центрі і на місцях. Так, в закритому листі Бердичівського округового комітету КП(б)У за 1925 рік сільським комосередкам рекомендувалося в місцевостях з компактним проживанням нацменшин забезпечити можливість прояву максимальної активності з боку останніх в кооперації [10]. Проте формальне проголошення режиму всебічного сприяння кооперації суперечило практиці командно-адміністративних методів втручання владних структур у роботу кооперативних товариств та їхніх спілок. Це знаходило свій вираз в ігноруванні традиційних напрямків господарського життя нацменшин, нав'язуванні правлінням кооперативних спілок некомпетентних працівників-комуністів тощо. Так, у квітні 1926 року на зборах уповноважених Маріупольського сільгоспсоюзу, половину членської маси якого становило грецьке населення. Маріупольський ОПК в порушення кооперативного статуту, надав право ухвального голосу групі партійно-радянських функціонерів. Разом із тим, були відхилені кандидатури безпартійних представників грецької кооперативної громади. Серед відхилених була і кандидатура В. І. Хаджинова, уродженця с. Мангуш, учасника організаційного з'їзду «Сільського господаря», одного з активістів відродження кооперативного руху греків Маріупільщини [11]. Натомість в правління союзу були введені комуністи-росіяни, прислані з м. Артемівська. При цьому один із них – В. Краснов, напередодні був забалотований під час виборів правління Маріупольської споживчої спілки [12].

Реальна спрямованість кооперативної політики більшовицького уряду щодо селянства нацменшин була відверто виражена в статті «Національне питання сільськогосподарської кооперації», надрукованій в газеті «Вісті ВУЦВК» 21 липня 1929 року. Вона визначалася як «класова боротьба та піднесення класової свідомості наймитської, бідняцької та середняцької частини нацменів» [13]. Під кутом зору цих пріоритетів розглядалися усі інші напрями кооперативної діяльності етнічних груп селянства України. В постанові оргбюро ЦК КП(б)У «Про найближчі завдання роботи серед національних меншин» (січень 1927 року), націленій на поліпшення

функціонування спеціальних видів кооперації та підготовку кооперативних працівників з місцевого населення, головною проблемою, яка хвилювала керівництво республіки, було «використання куркульсько-заможними групами кооперації в німецьких селах» та «викривлення її соціального значення в польських». У зв'язку з цим округові партійні комітети зобов'язувалися провести заходи по економічному зміцненню бідняцьких господарств через їх кооперування, з метою визволення останніх з-під впливу духовенства і куркульської частини села і закріплення бідняцько-середняцького блоку під керівництвом бідноти [14].

Курс на «соціалістичне усереднення» господарської діяльності селянства різних національностей, нівелювання національних специфічних кооперативних форм, закономірно породжували неприйняття його землеробським населенням нацменшин. Перша Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншостей в 1927 році змушена була констатувати недооцінку господарсько-побутового укладу селян нацменшин з боку партійно-радянського керівництва, що призводило їх до прагнення відокремитися від загальнодержавної кооперативної системи [15].

Єдиною, реально діючою, дійсно національною кооперативною організацією на цей час була вже згадувана вище «Спілка нащадків голландських вихідців на Україні». На етапі становлення державної кооперативної системи, яка була представлена здебільшого збутовими підприємствами, Спілка представляла у своєму роді інтегральний кооператив, що охоплював процеси виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції. Згідно статуту, вона проводила закупки, обмін, заготівлю матеріалів, продуктів вироблених у межах власних товариств, здійснювала фінансово-кредитні операції, займалася виведенням племінної худоби, організовувала просвітницьку роботу з питань раціонального господарювання. Одним із напрямів діяльності Спілки було надання матеріальної допомоги зубожілим господарствам колоній. За рахунок одержаних з Голландії кредитів в 1923 році серед колоністів Молочної та

Хортиці на пільгових умовах, відповідно до внесених паїв були розподілені посівний матеріал, сільськогосподарський реманент, в тому числі 37 тракторів [16]. Ця допомога виявилась особливо актуальною через недорід, який вразив південні губернії України в 1924 році і створив нову загрозу голоду в місцях проживання менонітського населення. Так, тільки на території Орловської сільради Молочанського району цього року голодувало 35 менонітських родин. Засоби місцевого КВД, що формувалися за рахунок добровільних пожертв та 5% відрахувань від продажу майна менонітів, які емігрували до Німеччини, виявилися недостатніми для подолання наслідків недороду [17].

Керівництво Спілки розробило програму відродження економіки менонітських поселень. В її основу було покладено розвиток традиційних для німецьких менонітських господарств галузей м'ясо-молочного і селекційного скотарства, а також городництва і садівництва, заснованих на використанні досягнень новітньої агротехніки та результатів власних експериментальних господарств. Не обмежуючись суто господарськими функціями, Спілка перетворилася в громадського посередника у відносинах між колоністами та органами радянської влади. Через уповноважених центральних і місцевих установ Спілки німецьке селянство зверталось до партійно-радянських структур з приводу функціонування релігійних громад, землевпорядкування, еміграційної політики [18].

Принципова позиція Спілки як виразника не тільки економічних, але й національно-культурних та громадських пав німецького населення робила її небезпечною для правлячого режиму. Тому було взято курс на ліквідацію «Спілки голландських вихідців». Згідно рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 4 вересня 1925 року та постанови РНК УСРР від 17 лютого 1926 року під виглядом реорганізації, відбулася по суті насильницька ліквідація Спілки голландських вихідців, її правління розпускалося, місцеві кооперативні відділення переходили на типові статuti радянської кооперації з чітким визначенням спеціалізації і розширення національного складу новоутворених організацій [19].

Слід зауважити, що компартійний режим з самого початку прагнув поставити під контроль національні кооперативні об'єднання німецького селянства, спрямувавши їхню діяльність у потрібне русло. Ще наприкінці 1922 року німсекція агітпропу ЦК КП(б)У розробила систему заходів, які передбачали включення усієї незаможницької частини селянства німецьких колоній до складу національних господарських організацій, кооптацію в їхні правління комуністів та посилену агітацію бідноти і середняків за колективне ведення господарства [20]. З цією метою було проведено 28 безпартійних селянських конференцій, за участю 2943 делегатів, які представляли понад 249 тис. селян німецької національності [21].

«Організаційні заходи» вживалися не лише до менонітської «Спілки голландських вихідців», але й до інших кооперативних об'єднань німецьких колоністів. Механізм підпорядкування впливу владних структур національних господарських організацій можна простежити на прикладі кооперативної спілки «Колоніст», що діяла в Катеринославській губернії. Спілка була утворена в результаті злиття ряду дрібних національних товариств взаємодопомоги на основі статуту, затвердженого Головнокооперкомом 12 жовтня 1923 року із врахуванням особливостей, властивих господарствам німців-колоністів Катеринославщини. На початок 1924 року спілка мала 12 відділень і нараховувала 5264 члени, охоплюючи 70% усіх господарств колоністів. Вона мала діяти під контролем місцевих партійно-радянських органів і сприяти подоланню еміграційних настроїв та припиненню зв'язку колоністів із закордонними благодійними організаціями, від яких останні одержували допомогу під час голоду 1921–1922 років. Правління спілки збирало і обробляло матеріали про соціально-економічний стан колоній, працювало над виробленням проекту їхнього землевлаштування. Використовуючи традиції національного кооперативного руху, спілка розгорнула збуто-постачальні та кредитні операції [22].

Проте перетворити спілку на слухняне знаряддя в руках властей з чисто декоративними національно-господарськими функціями не вдалося. Правління

«Колоніста» одним із своїх головних завдань продовжувало вважати захист населення колоній від утисків радянської адміністрації. До осені 1924 року було зібрано понад 200 скарг від окремих німецьких общин і приватних осіб на свавільне захоплення землі, будівель, які до революції належали колоністам, незаконне оподаткування та позбавлення останніх громадянських прав. У березні 1924 року Пленум правління спілки прийняв рішення про входження німецьких кооперативів до «Вукоопспілки». Представники «Колоніста» і «Вукоопспілки» виробили комбінований статут для німецьких кооперативних організацій. Напередодні його затвердження в Головнокооперкомі, «Вукоопспілка» за вказівкою компартійного керівництва, відмовившись від попереднього варіанту, запропонувала створити на місцях низові товариства числом не менше 3 тис. чоловік, які б входили на правах колективного члена до «Вукоопспілки». В силу розпорошеності німецьких колоній на Катеринославщині, таке суто національне товариство можна було організувати лише в Пришибському районі, а усі інші колонії залишалися за межами державної кооперації і розглядалися як приватні підприємства. Не маючи іншого виходу, делегатські збори «Колоніста» в липні 1924 року прийняли постанову про саморозпуск спілки і утворення 24 низових кооперативних товариств, які вступали безпосередньо в районні спілки споживчої та сільськогосподарської кооперації [23].

Знаряддям соціально спрямованої політики компартійного керівництва в кооперації були класові селянські спілки і, насамперед, комнезами. Компартія вимагала від комнезамів повсякденно стежити за діяльністю кооперації, оволодівати нею в інтересах бідняцько-пролетарських прошарків, витісняючи з правлінь кооперативів опозиційні більшовицькому режиму елементи з числа заможного селянства та середняків. Не проходило жодного з'їзду КНС, де поряд з іншими питаннями не обговорювалися б питання про кооперацію. Так, третій Всеукраїнський з'їзд КНС в тезах доповіді «Про основні завдання комнезамів» «відзначив: «По відношенню до усіх видів кооперації завдання КНС ... на селі зводиться до організованого і планомірного оволодіння управлінськими, а

особливо контролюючими органами її, для чого слід кооперувати усіх без виключення членів КНС». З'їзд закликав незаможне селянство республіки брати «саму активну участь у всіх виборах правлінь, як первинних кооперативів, так і більш крупних об'єднань, до Всеукраїнського включно» [24]. З метою поставити кооперацію під контроль соціально-близьких верств села, скликалися спеціальні конференції громадських об'єднань сільської бідноти під егідою ЦКНМ. Така конференція, наприклад, була проведена силами ЦКНМ, КНС, профспілки сільгосплісробітників на початку 1925 року в німецьких колоніях Молочанського та Пришибського районів Мелітопольської округи [25]. Починаючи з 1921 року в кожне кооперативне правління в усіх губерніях України входив представник від КНС.

На першій Всеукраїнській нараді інструкторів по сільськогосподарській кооперації в лютому 1923 року заступник голови правління «Сільського господаря» В.М. Качинський визначив соціальні орієнтири кооперативного руху таким чином: «Всім нам, робітникам сільськогосподарської кооперації треба визнати раз і назавжди, що основною соціальною базою сільськогосподарської кооперації мусить бути незаможне селянство... закріплене за кооперацією як фундамент» [26]. У світлі цих рішень Головокооперком восени 1923 року визнає за доцільне введення соціально-майнового цензу для кандидатів у склад правління кооперативних організацій [27]. У 1925 році незаможники становили 40% по відношенню до загальної кількості кооперованого селянства, чия питома вага в кооперації дорівнювала лише 15%. Переважаючий відсоток незаможного селянства в кооперації пояснювався не його природним потягом до кооперативних товариств, а господарськими пільгами та енергійними заходами партійно-державних органів по втягненню сільської бідноти до кооперації [28].

Проте, опираючись на маломіцні верстви, які вели здебільшого натуральний спосіб виробництва, відродити і розвивати економіку села було неможливо. Тим більше, що переважна частина керівництва комнезамів насторожено зустріла перехід до Непу і пов'язане з ним зміцнення в умовах

ринкової економіки селянських господарств. Держава змушена була йти на компроміс з власниками рентабельних господарств, заохочуючи їх до кооперації, оскільки саме вони, володіючи основними засобами виробництва, могли забезпечити ефективне функціонування кооперативної системи.

Більш прийнятною для селянства нацменшин в галузі кооперації виявилась діяльність СТВ, які були менш політизовані і тісніше пов'язані з господарськими потребами національного села. На цю обставину звертало увагу компартійне керівництво в місцях проживання національних меншин. Пленум Волинського губкому КП(б)У в грудні 1924 року відзначив, що у німецьких селах сільські товариства взаємодопомоги повинні концентрувати навколо себе сільську суспільність, доповнюючи роботу комнезамів, до яких з упередженням ставилося місцеве населення [29]. СТВ досягали відчутних результатів, поєднуючи безплатну допомогу зuboжілим господарствам із створенням на паях різних кооперативних об'єднань і підприємств. Так, в 1925 році в болгарському селі Петрівка Романівського району Мелітопольської округи, де СТВ «відступило» від класового принципу і об'єднало усі господарства, були досягненні значні успіхи у справі громадської взаємодопомоги. До фонду СТВ надійшло 600 пудів насінневого зерна, на його кошти було придбано трактор, для обробітку землі погано забезпечених реманентом господарств [30]. У цьому ж році на потреби кооперації через СТВ було розподілено 10 тис. крб., призначених для прикордонних і південних недорідних районів, населених різнонаціональним селянством [31]. У багатьох випадках товариства взаємодопомоги відіграли позитивну роль, виявляючи турботу про наділення селян реманентом, посівним матеріалом, постачаючи сім'ям бідноти і середняків речі першої необхідності. Так, Пулино-Гутський КВД Пулинського району Житомирської округи в 1925 році зібрав 320 пудів зерна, розподіливши його серед маломісних господарств. На його кошти на кооперативних засадах був збудований млин, який обслуговував як незаможників, так і середняків [32].

Проте розгорнути свою роботу серед нацменшин повною мірою сільські

товариства взаємодопомоги не змогли. Самі вони започатковувалися і функціонували до 1925 року по суті як господарсько-кооперативні секції при КНС, що прагнули не до розширеного виробництва, а до отримання від держави різних пільг і дотацій. Це, в свою чергу, позначалося на слабкості матеріальної бази СТВ. В Ландауському німецькому районі на Миколаївщині комітетам взаємодопомоги в 1925 році належало 200 десятин землі, яка оброблялася громадськими силами. Тут лише по восьми селах були взяті на облік 274 господарства, які відчували нестачу живого і мертвого реманенту. Зрозуміло, що надати їм ефективну допомогу одинадцять КВД району, не дивлячись на систематичні дотації від окружної секції селянської взаємодопомоги, не змогли [33]. В 1928 році четверта частина польських СТВ не мали власної землі і лише 10%, що володіли земельним фондом, обробляли його. Решта землі залишалася необробленою, або здавалася в оренду [34].

В цілому, слід відзначити, що в середовищі нацменшин комнезами і СТВ були поширені менше, ніж серед українського селянства, однак деструктивний вплив класового підходу до кооперації позначився на діяльності кооперативних товариств у місцях проживання національних меншостей в повній мірі. Особливо постраждали від нього галузі, пов'язані з машинопостачанням та фінансово-матеріальним забезпеченням аграрного виробництва, машинно-тракторні та кредитні товариства. (МТТ) дозволяли середньому і заможному селянству нацменшин уникати невиправданих витрат на придбання сільськогосподарської техніки і ціною меншої собівартості підвищувати ефективність господарювання. Для маломічної частини села вони відкривали шлях до використання складних сільгосп-знарядь, які в іншому випадку були їй практично недоступні. Уже в 1926 році в польських селах Волинської округи нараховувалось 13 МТТ, а в Карл-Лібкнехтовському районі Миколаївської округи – 14 [35]. До середини 20-х років основна маса МТТ за своїм складом була середняцько-заможною. В 1926/26 році в степовій зоні з найчисленнішими колоніями сільського населення нацменшин вони придбали 81,6%, розподілених в регіоні тракторів [36]. Однак, курс на виробниче кооперування

«соціально близьких» прошарків селянства неухильно вів до постачання машинної техніки селу за класовою ознакою. Трактори та інші складні машини продавалися державою в основному незаможницьким МТТ. Згідно інструкції Головнокооперкому від 17 грудня 1926 року та обіжника правління «Сільського господаря» від 27 квітня 1927 року, створення машинно-тракторних товариств мало здійснюватися за «безпосередньою участю й впливом місцевих організацій КНС», а кредитні товариства при обслуговуванні МТТ повинні були віддавати перевагу тим із них, що розвивають усупільнене господарство своїх членів [37]. Хоча кількість машинно-тракторних товариств у другій половині 20-х років значно збільшилася, держава заохочувала лише ті з них, які мали виконувати соціально-політичні функції – забезпечувати інтереси бідноти за рахунок більш заможних верств села.

До таких МТТ, створених за підтримки властей «для захисту економічних інтересів бідноти проти куркульства», належали товариства «Siabirka» в польському Мархлевському районі та складений виключно з членів КНС «машинно-тракторний гурток» болгарського села Доброго Ольшанського району Первомайської округи [38]. В 1927 році в німецьких колоніях налічувалося 225 тракторних товариств. А в 1929 році лише в польському Мархлевському районі діяло 39 МТТ [39].

У результаті ігнорування господарських можливостей окремих категорій селянства нацменшин і насадження чисто незаможницьких МТТ, виявилася ціла низка викривлень в природному процесі кооперації. В Запорізькій окрузі уже в 1926–1927 роках наслідком постачання тракторів та іншої машинної техніки переважно незаможницьким МТТ та колоб'єднанням стала поява великої кількості незареєстрованих, «диких» машинно-тракторних гуртків. На 1 квітня 1927 року в Запорізькій окрузі налічувалося лише 8 МТТ, створених на статутних засадах [40]. Легально діючі бідняцькі МТТ, виявлялися здебільшого некредитоспроможними, змушеними звертатися до держави за новими пільгами. Так, в 1926 році в Люксембургському та Ялтинському районах на Маріупільщині машинно-тракторні товариства володіли 45 тракторами.

Маріупольський окрвиконком виділив позику в 27 500 крб. на придбання тракторів кооперованою біднотою і 5 тис. крб. кредиту для МТТ, організованих виключно з незаможників [41]. У цьому ж році Маріупольська округова комісія незаможних селян порушила перед окрвиконкомом клопотання про відстрочку сплати товариством «Карл-Лібкнехт» позики в сумі 147 крб. за отриманий трактор [42].

Щодо кредитної кооперації нацменшин, то проблеми її розвитку теж знаходилися в площині соціально-політичних, а не суто національно-господарських чинників. Архівні матеріали свідчать, що кредитування господарств селянства національних меншин не зазнавало дискримінації порівняно з господарствами селян українців [43]. Розподіл кредитних сум між окремими групами національного селянства обумовлювався господарськими вимогами і зберігав певну сталість. Зменшення кредитування господарств греків і болгар, котрі займалися садівництвом, городництвом і вирощуванням ряду технічних культур, було пов'язане з загальною тенденцією скорочення капіталовкладень у ці галузі і орієнтацією на підтримку переважно господарств зернового профілю. Так, у 1928/1929 роках по нацментовариствах Миколаївської округи кредити на не зернові галузі становили усього 1,4%, в Одеській – 3,8%, в Дніпропетровській – 0,9% до загальної суми кредитів, одержаних спеціалізованою кооперацією нацменшин [44]. Слід зауважити, що у зв'язку з обмеженістю фінансових ресурсів держави, які могли бути використані на підтримку бідноти, її кредитну політику щодо всього різнонаціонального селянства України в першій половині 20-х років, відзначав певний прагматизм. Січневий 1925 року пленум ЦК КП(б)У наголосив на наданні позик лише масовим, стійким та ініціативним в економічному відношенні господарствам [45]. Це рішення було викликане також тим, що недостатнє фінансування середняцьких господарств, негативно позначилося на втягненні їх до кооперативного руху. До того ж опора на незаможницькі прошарки села гальмувала розвиток кредитної кооперації, у зв'язку з прогресуючою нерентабельністю низових кредитних осередків. По цій причині

кооперативні товариства Херсонської округи у 1925 році зазнали значних матеріальних збитків. У звіті Запорізького округового відділу «Сільського господаря» за 1925/1926 роки вказувалося, що «надзвичайно тяжко відбивається на кредитній роботі відсутність кредитової дисципліни серед членів товариств, внаслідок чого прострочені позики складають 25% до загальної суми позик» [46]. Проте утриматись на рівні господарської доцільності керівництву кооперативної системи республіки не вдалося. Згідно постанови наркомату фінансів, незаможні селяни в 1925 році мали одержати 68% від загальної кількості виділених кредитних коштів [47]. Тенденція до пріоритетного кредитування незаможної частини села в національних районах України добре простежується в ході порівняльного аналізу кредитозабезпечення бідноти і середняків. Якщо в 1926/1927 роках незаможне селянство отримало 33,9% від загальної суми позик, а середнє -52,2%, то в 1927/1928 роках – відповідно – 48,4% і 41,7% [48]. При цьому серед окремих національностей вона проявлялася ще рельєфніше. Так, з 616 541 крб. кредитів, виданих грецькому селянству Сталінської і Маріупольської округ в 1927/28 роках, біднота одержала 68,2%, середняки – 24,9%, заможні – 1,9% [49].

Радянська дійсність внесла корективи і в усталену практику діяльності кредитних товариств, особливо поширену в середовищі селянства нацменшин, яка склалася ще в дореволюційні часи і при наданні кредиту маломіцному господарству передбачала поруку за нього заможного господаря. По-перше, в результаті революційних аграрних перетворень у національному селі більш ніж удвічі скоротилася кількість заможних господарств, які традиційно виступали в ролі поручителів. По-друге, інститут поручительства розглядався радянською владою як засіб закабалення бідняцьких верств куркульською верхівкою і суттєва перешкода на шляху до подолання національно-господарської єдності у середовищі селянства нацменшин. Зрештою, X Всеукраїнський з'їзд Рад у квітні 1927 року визнав за необхідне відмітити існуючу практику поруки, мотивуючи своє рішення тим, що вона негативно впливала на зміцнення незаможницьких господарств, оскільки через поручительство в значній мірі йде переведення

отриманого економічного ефекту з господарства кредитотримача до господарства поручителя [50].

Навесні 1929 року кредитна кооперація нацменшин разом із українськими товариствами зазнала деструктивного впливу кампанії примусового масового кредитування незаможницьких господарств. Звинувачуючи кредитоспілки в нехтуванні інтересами бідноти, компартійне керівництво республіки в ім'я політичних амбіцій на практиці примушувало їх відмовлятися від економічно доцільних принципів діяльності кооперації.

Незважаючи на труднощі, кредитна кооперація, що об'єднувала селянство нацменшин, далеко не вичерпала своїх можливостей, про що свідчить розширення мережі її товариств на 70%, з 105 в травні 1928 року до 179 в червні 1929 року. При цьому мова йде лише про кооперативи з переважаючим складом нацменшин, не рахуючи так звані полінаціональні товариства, із значною часткою в них селянства окремих національностей [51]. Взагалі охоплення селянства нацменшин сільськогосподарською кредитною кооперацією трималося на високому рівні і навіть випереджало сусідні українські товариства. Так, по товариствам Одеської кредитоспілки влітку 1929 року було кооперовано 74,7% селянства нацменшин, а пересічно по району її діяльності – 48,5%. Херсонської, відповідно – 65% і 38,9% Дніпропетровської – 65,4% і 41,3% [52].

Кооперація національних меншин, як сукупність громадсько-господарських самодіяльних організацій припинила своє існування в ході насильницької ліквідації сільськогосподарської кооперативної системи у зв'язку з масовою колективізацією наприкінці 20-х років. На місці колишніх фахових кооперативних об'єднань створювалися селищні товариства зернової кооперації. Вони усупільнювали усі наявні виробничі фонди, організовували процес виробництва і збуту сільськогосподарської продукції за дорученням державних органів і сприяли хлібозаготівлям. Селищні товариства за функціями і завданнями нагадували звичайні колгоспи, в які згодом і були перетворені, їх створювали штучно без урахування економічних, а тим більше

національних особливостей районної спеціалізації сільськогосподарського виробництва [53]. Наскільки добровільним і природним був сам процес реорганізації кооперативних об'єднань свідчить обіжник правління Всеукраїнського сільськогосподарського банку до своїх місцевих філій від 22 грудня 1929 року, у зв'язку з надходженням до нього численних прохань про збереження низових кредитних товариств нацменшин після реорганізації системи селянської кооперації по причині властивих їм національних особливостей. В обіжнику повідомлялося, що селищні зернові та спеціалізовані кооперативи, а також колгоспи і їх кущові об'єднання нацменшин цілком забезпечують потреби останніх і тому національні кредитні товариства ліквідуються на загальних засадах [54].

Значущість кооперації в задоволенні інтересів селянства нацменшин та її виключне становище в середовищі останнього як органічної форми сільської самодіяльності були чинниками стимулювання посиленої уваги до кооперативної мережі з боку компартійно-радянського керівництва. Водночас, формальне проголошення режиму сприяння розвитку селянської кооперації суперечило, як генеральній меті «соціалістичного» усупільнення аграрної сфери, так і командно-адміністративним методам управління громадськими структурами з боку більшовицької держави. Принциповим критерієм для більшовицької влади стало дотримання кооперацією вузькокласових засад свого функціонування, що ставило загрозу господарській рентабельності існування цього типу селянських об'єднань нацменшин. У практиці тиску на кооперацію за цим напрямом поєднувалися форми директивної регламентації через партійно-державні органи та механізм використання «класових» спілок бідноти, що завершилося наприкінці 20-х років примусовою ліквідацією селянської кооперації у формі її одержавлення тоталітарним режимом.

Список використаної літератури

1. *Маркс К.* Маркс К. – Енгельсу Ф. В Манчестер 14 серпня 1851 року / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори. – М., 1979. – Т. 27. – С. 269.
2. *Сільський господар.* – 1923. – № 3. – С. 13.

3. Итоги работы среди национальных меньшинств. – Х., 1931.
4. Марочко В. І. Українська селянська кооперація: іст.-теорет. аспект (1861–1929) / В. І. марочко. – К., 1995. – С. 130–131.
5. *Центральний* державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 413. – Оп. 1.. – Спр. 454. – Арк. 59.
6. *Там само.* – Арк. 60.
7. *Центральний* державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2002. – Арк. 30.
8. *ЦДАВО* України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 454. – Арк. 60; *Радянський степ.* – 1928. – 17 черв.
9. *ЦДАВО* України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 476. – Арк. 50–51.
10. *ЦДАГО* України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2143. – Арк. 11.
11. *ЦДАВО* України. – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 6.
12. *ЦДАГО* України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2305. – Арк. 43.
13. *Вісті ВУЦВК.* – 1929. – 21 лют.
14. *ЦДАГО* України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2495. – Арк. I зв.
15. *Первое* Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8–11 января 1927 года. – К. ; Х. ; Минск, 1927. – С. 35.
16. *Осташева Н. В.* Хортицкие менонитские колонии в условиях экономического кризиса 1915–1923 годов / Н. В. Осташева // Вопросы германской истории. Немцы в Украине: материалы укр.-герман. науч. конф., 26–29 сент. 1995 г. – Днепропетровск, 1995. – С. 139.
17. *ЦДАГО* України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2019. – Арк. 36.
18. *Чирко Б. А.* Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття) / Б. А. Чирко. – К., 1995. – С. 82–83.
19. *ЦДАГО* України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 59. – Арк. 29 зв.; *ЦДАВО* України. Ф. 27. – Оп. 2. – Спр. 211. – Арк. 7.
20. *ЦДАГО* України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1519. – Арк. 66, 67.
21. *Там само.* – Спр. 2002. – Арк. 34.
22. *Там само.* – Спр. 1841. – Арк. 25, 29.
23. *Там само.* – Арк. 25, 27.
24. *Там само.* – Спр. 1666. – Арк. 6.
25. *ЦДАВО* України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 7–8.
26. *Сільський господар.* – 1923. – № 4-5. – С. 10.
27. *ЦДАВО* України. – Ф. 217. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 3.
28. *ЦДАГО* України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2067. – Арк. 84.
29. *П'ятий* пленум Волинського губкому КП(б)У 8 скликання. Грудень 1924 року: стеногр. звіт. – Житомир, 1925. – С. 66.
30. *Сьветско село.* – 1926. – 31 дек.
31. *ЦДАГО* України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5426. – Арк. 78.
32. *ЦДАВО* України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 225.
33. *Миколаївський* облдержархів. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 25, 45–47.
34. *Trybuna radziecka.* – 1927. – 31 listopada.
35. *Trybuna radziecka.* – 1927. – 13 listopada; *Миколаївський* облдержархів. –

- Ф. Р.-687. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 20.
- 36.ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп. 5. – Спр. 253. – Арк. 57.
- 37.Там само. – Арк. 45, 45 зв.
- 38.*Sierp.* – 1929. – 7 kwietnia; *Сьветско село.* – 1928. – 12 мар.
- 39.*Итоги работы среди национальных меньшинств.* – С. 41; *Sierp.* – 1929. – 14 kwietnia.
- 40.ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп. 5. – Спр. 252. – Арк. 126.
- 41.*Материалы к отчету Мариупольского окружного исполнительного комитета о работе за 1925/26 гг.* – Мариуполь, 1926. – С. 24, 53.
- 42.ЦДАВО України. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 395. – Арк. 60.
- 43.Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 512. – Арк. 108.
- 44.Там само. – Спр. 824. – Арк. 119 зв.
- 45.*Комунистична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і пленумів ЦК* : у 2 т. – К., 1976. – Т. 1. – С. 311.
- 46.ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 110.
- 47.ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2061. – Арк. 24.
- 48.ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 824. – Арк. 119.
- 49.Там само. – Спр. 444. – Арк. 25.
- 50.*Морозов А. Г.* Село і гроші / А. Г. Морозов. – Черкаси, 1993. – С. 226.
- 51.ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 612. – Арк. 106–107.
- 52.Там само. – Арк. 107.
- 53.*Марочко В. І.* Вказана праця. – С. 114–115.
- 54.ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 512. – Арк. 127.